

Vastus Politsei- ja Piirivalveameti päringule (dokument nr 2.1-11/477-1)

Semiootika rakenduskeskuse eksperthinnang seoses Eesti Leegioni Sõprade Klubi (ELSK) sooviga taastada Lihulas mälestusmärk, mis väidetavalt kannab Natsi-Saksamaa sümbolikat

Ekspertiisi teostaja:

Martin Oja
Semiootika rakenduskeskuse tegevjuht
serake@ut.ee

Ekspertiisi esitamise kuupäev:

24. september 2024

Eelmärkus

Semiootilise analüüsi ülesanne ei ole langetada otsus, kas mingi objekti loomine või esitamine on kooskõlas seadusega, vaid näidata, millised on selle objekti võimalikud tõlgendused vastavas kultuuriruumis.

Semiootika rõhutab, et mingi objekti või sümboli tähendus sõltub alati nii objektist endast kui ka selle kontekstist. Kontekst hõlmab objekti ruumilist paiknemist, seost teiste objektidega ning ka mittemateriaalseid mõjureid, näiteks vastavas kultuuris levivaid hoiakuid, väärtusi ning uskumusi.

1. Probleemi sisu

Eesti Vabariigi territooriumil on käibel hulk erinevaid mõtteviise ja hoiakuid, mida võib vaadelda erinevate kontekstidena Lihula ausamba koopia ehk antud ekspertiisi objektile, kuid antud juhtumi analüüsil on olulised kaks:

1.1 Euroopa Liidu keskne ajalookäsitlus, mis on üheselt hukka mõistnud hitlerliku Saksamaa agressiooni ja samal ajal vähem teadvustanud kommunismi kuritegude hävitavat mõju Ida-Euroopa riikide rahvastele ja kultuuridele.

1.2 Eesti Vabariigi rahvuslik ajalookäsitlus, mille järgi 2. Maailmasõjas osalenud eesti sõjamehed polnud agressorid, vaid agressorriikide (stalinlik Nõukogude Liit ja hitlerlik Saksamaa) ohvrid ja ka võimaluse korral iseseisva Eesti taastamise eest võitlejad.

Need käsitlused lähevad osaliselt vastuollu ja see vastuolu on põhjustanud käesolevat analüüsiobjekti ümbritseva poleemika. Vastuoluliste kontekstide tõttu on sellel objektil korraga kaks tähendust, see objekt on topeltkodeeritud. Küsimus pole antud juhul aga

selles, et tuleks üks osutatud tähendus tühistada ja teist eelistada, vaid eesmärk on nende tähenduste kooskõlla viimine ehk lepitamine.

Kultuuri arengus on püüdlus mitmekülgse enesekirjelduse poole loomulik; sellega kaasneb ka mitmete ühtaegu käibel olevate kirjelduskeelte välja kujunemine. Kirjelduskeelteks (kasutades "keele" tähendust avaras mõttes nagu seda tegi näiteks Juri Lotman) võib nimetada nii jutustavaid kui kujutavaid keeli, ning ka multimodaalseid väljendusvahendeid, mis kombineerivad erinevaid keeli. Ka käesolev monument on multimodaalne objekt, sest selle loomisel on kasutatud nii kujutava kunsti kui kirjaliku teksti vahendeid. Ruumis paiknemise omapärasid võib samuti pidada osaks multimodaalsete väljendusvahendite kombinatsioonist. Näiteks mõjutab objekti tähendust, kas objekt paikneb ruumis, mis on avalik või piiratud ligipääsuga, prestiižne või tõrjutud, lähedal sarnastele objektile või ruumiliselt iseseisev jne.

Kõiki neid asjaolusid tuleb tähenduste "lepitamise" puhul arvesse võtta. Kui näiteks visuaalne kujutis põhjustab monumendi puhul erinevaid tõlgendusi, siis on võimalik kirjaliku teksti abil tähendust täpsustada, fikseerida ning ka välistada soovimatut tõlgendust. Näiteks on võimalik otse kinnitada, et objekti eesmärgiks pole õhutada vaenu (vt lähemalt alapeatükki "Soovitused").

2. Rahvuslikku ajalootunnetust mõjutanud tegurid ja hoiakud

14. juunil 1941 toimus NSVL poolt algatatud juuniküüditamine, millega hävitati ligi 10 000 eestlase elud. See on mitmete määravate sündmuste hulgas keskne, mille järgselt suur osa eestlasi pidasid vaenlaspooleks Nõukogude Liitu, mitte Saksamaad. Samas ei kajastunud eesti võitlejate meelsuses poolehoidu Saksamaale; selle vägede koosseisus võitlemist peeti "kahest halvast väiksemaks". Oluline on ka märkida, et valdav osa eesti mehi sõdis kummalgi poolel vastu oma tahtmist ehk sunniviisiliselt.

NSV Liidu poolseid otsese agressiivsuse ilminguid oli märgata juba 1939. aasta kevadel. Ühe näite pakub Sõjavägede staabi 1. osakonna ülema kolonelleitnant A. Lutsu mälestus:

1939. kevadpühade ajal saabus Sõjavägede Staapi telegramm, mille 2. Diviisi ülem teatas, et üks suurem punaarmee ratsaväe koondis, millise liikumist ja koondumist piiriäärsele rajooni juba varem avastati, on teostanud demonstratsioonirünnaku meie piiri suunas. /.../ Mõnisada meetrit enne piirile jõudmist on ratsavägi asunud rünnakule, kusjuures ratsaväelased on relvadega veheldes ja hurraa karjades kihutanud tuhatnelja meie piirini (Arjakas jt. 1989: 19).

Nagu viitavad Karjahärm ja Sirk, võib eeldada, et juba 1930. aastail hakkasid Nõukogude repressiivorganid koostama Balti riikide n-ö "musti nimekirju" (Karjahärm, Sirk 2007: 174), märkides hävitamisele kuuluvaks aktiivseid, kõrge agentsusega ühiskondlikke gruppe nagu ohvitserid, haritlased, juristid ja ettevõtjad.

Toome ka kolm näidet meelsuse kohta 1944. aastal:

Eesti Vabariigi riigipea kohusetäitja Jüri Uluotsa kirjutas aastast 1944 illustreerib vaadet tagasi minevikku, mis hõlmab ka tol ajal veel üpris hiljutist Vabadussõda ja varasemaid ida suunast tulevaid agressioone:

Vene tung Eesti ruumi on aastast 1060 kuni praeguseni põhjustanud ligikaudu 40 sõda, kaasa kiskudes ka lähemaid ja kaugemaid rahvaid. (Uluots 1944).

1. piirikaitserügemendis võidelnud Johannes Merila kirjutas 1944. aasta kevadel emale:

...Sa oled ju kindlasti kuulnud nende "vabastajate" tegudest Peipsi läänekaldal: mõne tunniga hulk inimesi ära tapetud ja surnuks piinatud. Kui need elajad peaksid kunagi pääsema meie kodumaale püsivalt, kas või nädalakski, siis ei ole eesti rahvast enam rahvaste nimekirjas (Laar 2009: 10).

Laskurkorpuses ehk NSVL poolel võidelnud Aleksei Hiidel arvas aga:

Oleme Eestimaa mehed, lähme peksame sakslase Saaremaalt merele, siis tuleme tagasi, peksame venelase Narva taha ja siis hakkame elama (Laar 2009: 10).

Viimasest näitest lähtub, et 1944. aastal olid mõjusad veel Vabadussõja eeskujud ja ka sümboolika (vt allpool Eesti SS-diviisi vormi kraenurk) mis esindasid lootusrikast narratiivi keset katastroofilist aega. Vabadussõda seostus kangelasliku (ja samas eduka) võitlusega nii venelaste kui Landeswehri ehk sakslaste vastu; sarnase skeemi võimalikkusele loodeti ka 1944. aasta sündmuste puhul.

Eesti Vabariigi oma sõjaväe likvideerimine ja liitmine Punaarmee koosseisu kuuluva territoriaalkorpusega 1940-1941 (vt Laar 2009: 56) ning hilisem eesti meeste sunniviisiline värbamine kummagi sõdiva poole vägedesse oli üks faktoreist, mis põhjustas rahvusliku enesekirjelduse kriisi. Trauma üheks põhjuseks oli agentsuse äravõtmine. Sellega likvideeriti suur osa tähenduslikust / semiootilisest raamistikust, mis pakub tuge juhul, kui sõdur ametlikult tunnustatuna võitleb oma riigi eest. Sellise identiteedi-trauma ületamise püüetest annavad märku pidevad katsed taastada oma agentsust, näiteks metsavendade rahvusliku sümboolika ja organisatsiooni Relvastatud Võitluse Liit (RVL) loomise kaudu.

3. Eesti Leegioni ning SS-diviisi staatus ja selle tõlgendused

"Eesti Leegioni" nimetus on osaliselt kõnekeelne, sest viitab mitmele erinevale üksusele. Nagu toob välja Mart Laar, "Leegioni nime kandis ta tegelikult lühikest aega, olles seejärel Relva-SS 3. Eesti Vabatahtlike Brigaad, siis aga Relva SS 20. Eesti Diviis, millele lisati täpsustuseks "vabatahtlik" või "relvagenaderide"" (Laar 2008: 12). Sõltuvalt vaatenurgast osales nendes üksustes 20000-30000 meest (ibid.).

Seega hõlmab "Eesti Leegioni" kõnekeelse nimetuse tähendusväli kõiki saksa vägedes teeninud eesti mehi (rahvateadvuses esineb "leegion" vs "korpus"¹ binaarse opositsioonina). Omakorda toob see kaasa, et nende meeste varustuse ja sümboolika osas

¹ Punaarmee 8. Eesti Laskurkorpus

esineb variatsioone, ning püüded kunstiliselt anda edasi koondkuju sellisest võitlejast on alati teatud määral stiliseering. Üheks keskseks ja ühendavaks elemendiks on nn saksa kiiver, mille disain on selgelt äratuntav ja esineb märgiliselt (ehk siis saksa sõdurile viitavalt lisaks ajaloodokumentidele paljudes visuaalses modaalsust kasutavates fiktsioonides, näiteks mängufilmides).

Vaino Kallas osutab, et Eesti Leegion polnud rahva hulgas (eriti Eesti ohvitseride ja intelligentide hulgas) populaarne, selles nähti allumist võõrale ideoloogiale. Lisaks oli teada, et SS-üksused saadetakse sinna, kus olukord oli kõige kriitilisem (Kallas 2019: 23). Seega on tähtis välja tuua, et Eesti Leegionit hakatakse laiemalt teadvustama ühe Eesti vabadusvõitluse sümbolina ennekõike taasiseseisvuse ajal; sellisena asetatakse see samasse tähenduslikku gruppi teiste sarnaste sümboli staatuse omandanud liikumistega nagu metsavennad, soomepoisid ning ka relvastamata võitlus, näiteks dissidentide Jüri Kuke ja Mart Nikluse tegevus, "40 kirja" liikumine jms. "Leegioni" kui positiivse tähendusega sümboli moodustamisel on ka oluline "leegioni" kui sõna tähendusväli, mis viitab prestiižile, elitaarsusele (relva-SS tervikuna kui eliitüksus), rangemale käitumiskodeksile ning kasutamisele ohtlikel operatsioonidel (vt ka Prantsuse Võõrleegion).

Oluline on peatuda ka Eesti Leegionisse kui SS-üksusesse kuulumise tinglikul vabatahtlikkusel ja selle tõlgendamisel Lääneriikide poolt. Nagu toob välja Kallas, siis Saksa relvajõudude nõude kohaselt võisid Wehrmachtis olla relvakandjaks ainult saksa kodakondsuse omajad. Seetõttu arvati mittede sakslastest koosnevad väeosad relva-SS-i koosseisu (Kallas 2019: 23). Seoses üksuste struktuuride muutmisega ajas ja meeste ette seatud sundvalikutega ei saa väita, et teenimine Eesti Leegionis oleks olnud vabatahtlik. See tõdemus kajastub ka Nürnbergi protsessil, kus Eesti ja Läti relva-SS võitlejad erandkorras vabastati kriminaalkurjategija staatusest. Mart Laar kirjutab:

Saksa armees võidelnud Balti riikide kodanike küsimus kerkis üles ka Nürnbergi protsessil, kus Relva-SS ning sellesse kuulunud üksused kuritegelikuks kuulutati. Selle määratluse kohaselt oleks pidanud kurjategijateks kuulutatama ka Läti ja Eesti Relva-SS-diviisides teeninud mehed. Siinkohal peab mainima, et Lääneriikides oma Relva-SS-i vabatahtlikega nii ka käituti /.../. Siiski tekitati Balti rahvaste jaoks Nürnbergi protsessi otsuses väike, kuid ülimalt oluline erinevus. Nimelt nenditi tribunali selgituses, et kuritegeliku organisatsiooni liikmeks ei saa pidada isikuid, keda riigivõimad kutsusid relva-SS-i teenistusse ilma meeste valikuõigust andmata. Selle kohaselt ei kehti kurjategijaks kuulutamine Läti ja Eesti Relva-SS diviisides võidelnud meeste kohta (Laar 2008: 12).

Välja toodud asjaolud illustreerivad selgelt, kuidas on kujunenud kaks vastuolulist tõlgendust samale märgile (Lihula ausamba koopiale kui käesoleva analüüsi objektile). Kuna käesoleval juhul on tegemist nii multimodaalse märgiga (kasutades tähenduse edasi andmiseks kujutavat ja verbaalset väljendusviisi), kui ka komposiitmärgiga (koosnedes omakorda mitmetest märkidest), siis vastuolu lahendamiseks tuleb analüüsida koostisosasid eraldi.

4. Vastused PPA küsimustele

Politsei- ja Piirivalveamet tuginedes KorS § 1 lg 2 - HMS § 38 lg-te 1 ja 2 ning § 39 saada ekspert hinnangut järgmistele küsimustele:

a) millise sümboolikaga on tegu?

b) kes või milline organisatsioon seda kasutas?

Põhjusel, et sama kujutist on analüüsinud Peeter Torop aastal 2004, ja analüüsi tulemused kehtivad ka praegu, tsiteerin allikat Torop 2004a:

Ausambal on kujutatud Relva SS-i (Waffen SS-i) rahvusväeosasse kuuluvat sõdurit. Samas on tegemist stiliseeritud kujutisega, mille dominandiks on kuulumine mitte SS-i, vaid rahvusväeosasse. Selle tunnistuseks on SS-i sümboolika otsene puudumine kiivrilt /.../ ning rahvusväeosa märkide äratuntavus: kujutise krael on Vabadussõja risti südamikumotiiviga Eesti Leegioni (Waffen SS-i 20. eesti diviisi) kraeembleem ning vasakul käisel Eesti väeosade käisevapp /.../. Stiliseeritud on ka Raudrist rinnal, mille südamikust puudub haakrist.

Lisaks võib täpsustavalt välja tuua, et

– Eesti SS-diviisi (20. diviis) vormi **kraenurk** oli kasutusel 1944-45 (Laar 2009: 396); sümboolika mõõka hoidva soomustatud käe ja tähega "E" pärineb 1919 aastal kunstnik Nikolai Triigi kujundatud Vabaduse Risti I ja II liigi teenetemärgi südamikust (vt foto 3) (Pihlak jt 2009: 32).

– **Raudrist** on aumärk, mille algupära ulatub 19. sajandi algusse, kui ei olnud veel olemas natsi-liikumist. Raudristi kui autasu sõjaliste teenete eest asutas Preisi kuningas Frederick Wilhelm III 17. märtsil 1813 seoses Napoleoni-vastase sõjaga.

– **Käiseembleemi** kujutis on stiliseeritud. Erinevalt originaalist puuduvad kolm lõvi, aga graveering kivimi kui monokroomse materjali pinnal viitab stiliseeritult sinimustvalgele värvikombinatsioonile. Viidatud käiseembleem oli kasutusel nii Eesti Leegionis kui Eesti SS-diviisis. Sümbolina viitab see rahvusväeosale.

– Kaudsete sümbolitena võib vaadelda ka kujutatud **relva** MP-40 ning **kiivrit**. Ühelt poolt viitavad need avaramalt saksa sõdurile, aga tuleb arvestada, et nimetatud relva kasutas trofeerelvana ka vastaspool; kiivrit aga kasutasid mitme riigi sõjaväed, kes ei olnud seotud natsidega. Saksa kiiver, mille mudel võeti kasutusel aastal 1916, kuulus näiteks Eesti kaitseväge standardvarustusse 1930. aastail (Jürjo 2009: 97). Alates 1916. aastast oli see kiiver ka saksa vägede kasutuses I. Maailmasõjas, seega tegemist pole natsi-sümboliga.

c) kuidas ja milleks neid sümboleid kasutati?

Tuleb eristada kaht kasutamise tasandit:

c.1) Sümbolite kasutus nende originaalkontekstis, ehk Eesti Leegionis.

Raudrist kui autasu sõjaliste teenete eest viitab üldiselt vaprusele, tõstes esile seda kandvat sõdurit kui kangelast.

Mundri, kiivri ja relva kasutamine ei olnud otseselt tähendust loov akt (erinevalt haakristi, ss-eraldusmärgi või muu sellise sümboolika kasutusest).

Väeosade eristamisel märkide abil on

c.1.1 esiteks üldine, süstematiseeriv kasutus, ilma milleta ükski sõjavägi kui organisatsioon ei saa toimida. Eraldusmärgid võimaldavad sõduri kui minimaalse lahingüksuse kiiret identifitseerimist, grupeerimist ja tema tegevuse korraldamist.

c.1.2 Teiseks on oluline aga tähendus, mida kandsid Eesti iseseisvusele viitavad märgid nagu käiseembleem ja kraenurk just nende kandjate jaoks. Kraenurk ja käiseembleem eristavad rahvusväeosa, luues selle võitlejate vahel erilist sidusust. Vabaduse Ristilt pärineva sümboolika kasutus ja sinimustvalge viitavad Vabadussõja eeskujule ning ka sellele, et Eesti Leegionis või SS-diviisis võideldakse ennekõike Eesti vabaduse eest.

Tähtis on tuua võrdluseks, et Punaarmees ei olnud sinimustvalge sümboolika kandmine mõeldav. **Seda semiootilist fakti arvesse võttes saab järeldada, et võitlemine Eesti Leegionis seostus võitlusega iseseisva Eesti Vabariigi eest, aga võitlemine Laskurkorpuses ei seostunud.**

c.2) Sümbolite kasutus Lihula ausamba kujundamisel.

Siin on oluline just teatud sümbolite tahtlik kasutamata jätmine. Nagu juhtis tähelepanu Peeter Torop, "kiivril puudub SS märk ja raudristi südamikus puudub haakrist."

Ta lisab ka, et miinusmärgilisus (SS-i sümboolika ja haakristi puudumine) rõhutab, et lahinguline vaprus ei teeni võõrast ideoloogiat, kuigi kantakse võõrast mundrit ja relva (Torop 2004a).

SS-märgi ja haakristi teadlik kasutamata jätmine viitab samba loojate kavatsusele hoopis vältida agressiooniga seostamist ja vägivalla õhutamist.

d) kas need sümbolid on seostatavad agressiooniakti, genotsiidi, inimsusevastase kuriteo või sõjakuriteo toimepanemisega neid tegusid õigustaval viisil?

Oluline on kontekstina välja tuua, et Natsi-Saksamaa pole praegu reaalselt eksisteeriv nähtus; seega ei saa väita, et natsisümbolite kasutamine avaldaks toetust Natsi-Saksamaale (erinevalt näiteks Venemaast, mida praegu saab sisuliste tunnuste alusel nimetada Natsi-Venemaaks ja mille toetamisel vene agressiooni sümbolitega (z-märk, Georgi lint) on märksa tugevam vägivallale kutsuv tähendus).

Teiseks tuleb arvestada, et ka ühe kindla totalitaarse ideoloogia raames on erinevatel sümbolitel erinev semiootiline potentsiaal. Seega ei jagune sümbolid mustvalgelt "süütuteks" ja "vägivallale kutsuvateks", vaid nendel on erinev tugevusaste. Natsisümbolite lõikes on tugevate ja otseselt agressiooniga seostavate tähendustega näiteks haakrist, *Sieg Heil* verbaalne fraas ja käežest, samuti SS-väeosade sümboolika.

Saksa munder, kiiver, relv ja Raudrist on aga teisejärgulised sümbolid, mille kandmine, nagu eelpool viidatud, ei tähenda Eesti Leegioni meeste poolt tahtlikku Natsi-Saksamaa toetamise akti. Nagu kirjutab Vaino Kallas,

"Eesti Leegionis (hiljem 20. Eesti relvagrenaderide diviisis) teeninud eestlastest ei saanud kunagi poliitilisi sõdureid. Kandes võõral mündril Eesti rahvusvärve, jäid nad lõpuni oma kodumaale ustavaiks Eesti sõdureiks" (Kallas 2019: 23).

Nii Eesti Leegioni kui Lihula monumendi konteksti arvestades on oluline Eesti sümboolika koosesinemine, mis neutraliseerib teisejärgulise saksa sümboolika tähendused.

Ennekõike tuleb arvesse võtta, et kujutise looja on teadlikult vältinud tugevaid vägivallale kutsuvaid sümboleid need teadlikult eemaldades (ehk kasutades miinusmärki). Seega on Lihula monumendil kujutatavate sümbolite seostamine agressiooniakti, genotsiidi, inimsusevastase kuriteo või sõjakuriteoga võimalik ainult väljastpoolt – inimeste poolt, kes ei tunne Eesti ajalugu.

e) kas mälestusmärgil kujutatud sümbolid võivad endast kujutada või nende eksponeerimine võib kujutada ohtu avalikule korrale või julgeolekule?

Semiootika rakenduskeskuse hinnangul ohtu avalikule korrale ja julgeolekule ei ole, kui järgida alljärgnevas punktis "Soovitused" välja toodut.

5. Soovitused:

5.1 Käesolevat objekti saaks avalikus ruumis eksponeerida vägivaldseid tõlgendusi vältivalt, kui teosega oleks liidetud kirjalik tekst, mis nii eesti, inglise kui vene keeles selgitab lühidalt, et Waffen-SS-i mundris võidelnud eestlased ei teinud seda natsionaal-sotsialistliku Saksamaa ideoloogiast lähtudes, vaid lootuses taastada Eesti Vabariigi iseseisvus ja kaitsta Eestit kommunistliku terrori eest. Selline tekst peab olema mõistetav ausambaga kokkukuuluvana, paiknema ruumiliselt lähedal ning omama ausambaga ka stiiliühtsust, mis viitab sõnumite ühisele allikale.

5.2 Et vältida tõlgendusi, mis on vastuolus Eesti rahvusliku ajalookäsitlusega, tuleks ümber muuta kiri " KÕIGILE EESTI SÕJAMEESTELE, KES II VABADUSSÕJAS LANGESID KODUMAA JA VABA EUROOPA EEST 1940-1945".

Viide II Vabadussõjale on eksitav, sest Eesti ajalookäsitluses puudub vastav mõiste. Antud juhul on "II Vabadussõda" poeetiline kujund ja sellisena on ta ebamäärane, muutes teda kandva monumendi kui terviku kaitsetumaks vaenulike tõlgenduste vastu.

Samuti on ebamäärane "vaba Euroopa eest", sest Eesti Leegionis võidelnute motiivina see selgelt välja ei tule; võideldi siiski vaba Eesti eest. Seega ei ole nimetatud fraasi soovitatav samadel põhjustel kasutada.

Täpsustamist vajab ka daatumite vahemik 1940-1945. Selle puhul tekib küsimus, kas aastat 1940 esile tõstes on arvesse võetud Alta pataljoni võitleja Arnold Soinla hukkumist Norras².

² "Teisipäeval , 21. mail 1940 nõudis II maailmasõda esimese eestlasest ohvri. Paraku juhtus nii, et sel päeval avas Prantsuse suurtükivägi viieks kuni kümneks minutiks ekslikult tule Narviki lähedal Lillebalaki mäel dislotseerunud Alta pataljoni positsioonide pihta. Oma positsioonide ründamist tuleb sõjas päris tihti ette. Mehed kaotavad seetõttu oma elu ja nii juhtus ka Arnold Soinlaga".

Kasutatud allikad:

Arjakas, Küllö; Arumäe, Heino; Arumäe, Tiit; Helme, Rein (koostajad) 1989. Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni.

Böchler, Jochen; Gerwath, Robert 2017. The Waffen-SS. A European History. Oxford University Press.

Jürjo, Merike 2009. Eestlane - sõdur.

Kaasik, Peeter 2022. Suur sõda ja Eesti 1941-1945.

Kallas, Vaino 2019. Kaitselahingud Eestis 1944. aastal.

Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 2007. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940-1987.

Kosenkranius, Lembit (koostaja) 2005. Labida ja relvaga. Eestlased tööl ja võitluses II Maailmasõjas.

Laar, Mart 2008. Eesti Leegion sõnas ja pildis.

Laar, Mart 2009. Eesti sõdur II maailmasõjas.

Pihlak, Jaak; Lõhmus, Alo; Vahtre, Lauri, Sternfeld, Rainer; Laidre, Andri 2009. Vabadussõjast võidusambani.

Põldsaar, Raili; Vogelberg, Krista 2007. Eesti mälupaigad pole sõjakad. Sirp 15.06.2007

Torop, Peeter 2004a. Semiootiline ekspertiis väärteoasjas nr. 2570,04,001381

Torop, Peeter 2004b. Lihula semiootika. Eesti Päevaleht 12.10.2004

J. Uluots, eesti ja vene sotsiaalpoliitilisest ideoloogiast. Akadeemia 1990, nr. 7, lk. 1347-1362

<https://arvamus.postimees.ee/1548039/esimene-eestlasest-ii-ilmasoja-ohver-suri-norras>

Lisa 1: fotod

Foto 1. Autor: Politsei- ja Piiriväeamet

Foto 2. Autor: Politsei ja Piirivalveamet

1919. aastal
kunstnik Nikolai Triigi
kujundatud Vabaduse
Ristid.

Foto 3. Väljavõte allikast Pihlak jt 2009.